

انعام ہندسہ، تعمیرات و معاہدات اجتماعی

مقدمہ

در اردیہشت ماہ گذشتہ وقتی دوست عزیز آقای دکتر ایوانپور جزئی استاد و مدیر گروہ جغرافیہ در میان گذاردند بہ تقاضای شتابزدہ حکمرانی از دانشکدہ معماری و شہر سازی بررسی زمینہهای اجتماعی - اقتصادی محدودہای بشعاع ۵۰۰ متر از اطراف حرم حضرت رضا را عمدہ دار شویم امتحانات خرداد ماہ در پیش بود و موقع نامناسب و فرصت ناچیز تر از آن بود کہ بتوانیم از دانشجویان یا فارغ التحصیلان خودمان در گروہ جامعہ شناسی کمک بگیریم. میدانستیم ناچار خواهیم شد بیکدار بہ آب بز نیم. پس عرچہ می توانستیم بہانہ بہم بافتیم و چون بجائی نرسیدیم با این قرار براه افتادیم کہ ایشان خود ما را راهنمایی و ہمراہی کنند و از ہمکار عزیز آقای دکتر مہدی پیرزادہ نیز خواہش کردیم تجربہ تدریس خود را در گروہ جغرافیای دانشگاہ عہدہ و ثیقہ جلب ہمکاری اعضای آن قرار دهند.

تا آنجا کہ سر بسته برای ما توضیح دادہ شد گویا قرار بودہ است نوسازی اطراف حرم حضرت رضا بمناقصہ بین المللی گذاردہ شود و برای شرکت مقاطعہ کاران معتبر میبایست زمینہای از وضع موجود بہت دادہ شود تا داوطلبان بتوانند بر آن اساس طرحہائی ارائه دهند. یعنی هدف مطالعہ تنہایک زمینہ سنجی سادہ مقدماتی بودہ است و عمق و دقتی را کہ از بررسی ہائی باین اصالت انتظار میرود و مستلزم استفادہ از نیروی انسانی آزمودہ و وسائل و امکانات و فرصت کافی میباشد از همان آغاز نہ از ما خواستہ بودند و نہ می توانستیم از خود توقع داشتہ باشیم. ولی در عمل بداعت موضوع شوق -

انگیز تر از آن بود کہ گمان میرفت. امید آن از لحاظ بررسی زمینہهای تحولات اجتماعی ناشی از برنامه ریزیهای بنیادی و معیشتی بنیان کن ولی از جہاتی شالودہ ساز وقتی بیشتر آشکار میگردد کہ فراموش نکنیم جراحیہا و

پیوندهای پلاستیک شهری که جابجائیهای جمعیتی اساسی را اقتضاء می کنند و دگرگونیهای عمیقی از لحاظ ساخت اقتصادی - اجتماعی - فرهنگی در پی دارند، تنها در جوامعی امکان پذیرند که تمرکز قدرتها در آنها بصورتی درآمده است که عواطف و احساسات و کهنه پرستیها و سنت گراییها و یا حساسگریهای سوداگرانه کمتر می توانند مانع اجرای برنامه های انقلابی و نوآورانه و گاه خودکامه و یا ماجراجویانه گردند.

دوست و همکار عزیز آقای منصور قنادان در معرفی منابع اطلاع و استخراج پاسخهای عمده فروشان بیدریغ ما را یاری کرده اند و نتایج تحقیقی را که ۱۰ سال پیش از این در زمینه امکان عمومی شهر مشهد بعمل آورده بودند، جهت مقایسه با وضع امروز آنها و بطور کلی حاصل تجربیات خود را در اینباره، در اختیار ما قرار دادند و دوست عزیز دیگرمان آقای محمود قنادان در استخراج قسمتی از اطلاعات بدست آمده در مورد اقامتگاهها و خرده فروشان و در تهیه و تنظیم جدولها و نقشهها و نمودارها و فهرستهای مربوط (که بعلت کمبود جا از این مقاله حذف شده است) صمیمانه به کمک ما شتافته اند. همچنین تردید نیست که بدون راهنماییهای دوستانه همکاران ارجمندمان در گروه جغرافیای دانشگاه مشهد و تلاش پرشور تنی چنداز دانشجویان برگزیده آنان این بررسی بهمین اندازه نیز امکان پذیر نمیبود.

در این مقاله تنها به ارائه چگونگی و برخی جزئیات بررسی و نتایج به دست آمده و طرح نکاتی چند اکتفا می کنیم و در فرصت دیگری به برآید اصلی یعنی رابطه ابعاد هندسی فضاهاى حیاتی و ساخت شهری با شکل و کیفیت فعالیتهاى اقتصادی - اجتماعی و ارزشها و معیارهای فرهنگی که بر اثر یافته های این بررسی بدست توان داد، خواهیم پرداخت.

۱- موضوع و هدف

نتیجه بررسی اجمالی اوضاع اجتماعی - اقتصادی منطقه ای به شعاع ۵۰۰ متر از اطراف حرم حضرت رضا در مشهد که ظاهراً در نظر است تمامی تاسیسات و ساختمانهای داخل آن به کمربند پیرامونی شعاع ۵۰۰ متری حرم انتقال پیدا کند، موضوع این گزارش است. محدوده داخل این شعاع که از یکسال و نیم پیش از طرف شهرداری منطقه ممنوعه (از لحاظ نوسازی) اعلام

شده است (۱) بعلت سوابق تاریخی و عقاید و سنتهای مذهبی (۲) هنوز مرکز ثقل فعالیت‌های اجتماعی - اقتصادی خود شهر مشهد و قطب اصلی بسیاری فعل و انفعالات داخل استان خراسان (جایگاه‌های جمعیتی - داد و ستدهای بازرگانی و مبادلات فرهنگی) را تشکیل می‌دهد.

شناخت انواع فعل و انفعالات و فعالیت‌های انسانی داخل محدوده و نیازها و وسائل و امکانات و خدماتی که برای برآوردن آنها، در آن دایره گردیده و ویژگی یافت شهری این محدوده را بوجود آورده است و رابطه این ویژگی با فعالیت‌های مزبور و زمینه‌سنجی گرایش‌های ناشی از آنها در وضع موجود و تا حدودی برآورد واکنش‌های ممکن در برابر تحولات اساسی که بر اثر انتقال تمامی بخش خدمات و فعالیت‌های بازرگانی و شبکه مسکونی به کمربند پیرامونی مورد نظر، از طرف گروه‌ها و دستجات و جمعیت‌های مختلفی که در آن بطور موقت یا دائم، زندگانی میکنند، بیش و کم هدف مطالعاتی از این قبیل است که در این گزارش در حدود فرصت کوتاه و امکاناتی که در اختیار بوده است به پاره‌ای از آنها اشاره میشود.

گرچه جایگاهی تدریجی مراکز یا بخش‌های فعالیت‌های معینی و یا مناطقی از شهرها یک امر عموماً طبیعی است و توسعه‌یابی یا تجدید بنای بعضی مناطق شهری و یا انتقال زندگانی شهری از نقطه‌ای به نقطه دیگر و یا به یک شهر جدید و ایجاد امکانات و تأسیساتی در آن بصورتی که طبق برنامه‌های معینی فعالیت‌هایی از یکی به دیگری یا از جایی به جایی کشانیده شود بی‌سابقه نیست و انتقال پایتختها از نقطه‌ای به نقطه دیگر و یا کوچاندن قبایل یا اقلیت‌های سیاسی - مذهبی از انواع جایگاه‌های کلاسیک تاریخی محسوب میگردد، ولی آنچه در این برنامه مورد نظر است در نوع خود بی‌نظیر است. چه قاعدتاً اینبار هدف اصلی حذف کامل بافت سنتی معینی است و انتقال فعالیت‌ها و زندگانی داخل آن و تا اندازه زیادی بهمان صورت قبلی به نقطه دیگری که

۱- و در این گزارش محدوده نامیده خواهد شد.

۲- کلیه عوامل مذهبی سیاسی که باعث انتقال مرکز خراسان از شهر قدیمی طوس به محل بشهادت رسیدن حضرت رضا (مشهد)، گردید و همچنین سابقه پیدایش این محدوده و گسترش آن بصورت شهر مشهد یکی از شواهد گویای اثر عوامل فرهنگی و بویژه معتقدات و گرایش‌های مذهبی در پی‌ریزی برخی بافت‌های شهری و ساخت‌های اقتصادی است که بصورت زیربنای بسیاری فعالیت‌های اجتماعی - اقتصادی بنیان‌تئوریهائی را که در آنها ساخت اقتصادی زیربنای مسلم، قطعی و بر رویهم پایدار دیگر نهادهای اجتماعی و زمینه‌های فرهنگی بشمار رفته است تا آنجا که بصورت یک جبر تغییرناپذیر و اصلی ناگزیر بر پایه تقسیمات دوگانه مادی - معنوی قرار گرفته است، مسست میکند.

در واقع بهمان شکل و کیفیت قبلی ساخته نخواهد شد بلکه برعکس کاملاً متفاوت با آن و با وسایل و تجهیزات مدرن و با ذوق و سلیقه و ضوابط امروزی بوجود خواهد آمد. یعنی بناچار انتقال يك سطح وسیع بداخل حجمی مرتفع با استفاده بیشتر از فضا بجای سطح (۱) و جانشین کردن بافتهای قدیمی و سنتی شهر که رفته رفته (بعلت جلوگیری که از ایجاد هرگونه تغییری در آن بعمل می آید) قدرت فونکسیون خود را از دست میدهد بوسیله ساختمانها و تجهیزات مدرنی که با فعالیتهای موجود خیلی بی تناسب نباشد و حتی الامکان دگرگونی بی رویه ای از لحاظ نوع و ترکیب فعالیتهای کنونی بوجود نیآورد.

زیرا ظاهراً هدف اصلی، ایجاد تغییرات بنیانی از لحاظ اجتماعی-اقتصادی نیست بلکه کوششی است در جهت بازکردن فضای اطراف حرم، از میان برداشتن فشار تراکم نا موزون و آلودگیها و بیقوارگیهای پیرامون حرم و بوجود آوردن دورنمای مناسبتری برای آن و در عین حال حفظ زمینههای اصلی زندگانی اجتماعی اقتصادی بصورت موجود.

ولی همانطور که اشاره شد چون پیدایش دگرگونیها و تحولاتی در نوع و نحوه فعالیت و زندگانی مردم محدوده غیر قابل اجتناب است، چنین مطالعه ای باید بشراند روشن سازد جهت و گرایش تغییرات بطور کلی باچه عواملی بیشتر میتواند ارتباط داشته باشد و یا باحذف یا تغییرچه عواملی احتمال بروز چه واکنشها و فعل و انفعالات و دگرگونیهای بیشتری میشود تا با توجه بدان تدابیری چنان اندیشیده شود که نتیجه ای که بدست می آید خیلی غافلگیر کننده نباشد.

بهمین جهت با آنکه در ابتدای این مطالعه مراجعه به آراء و دریسافت و سنجش عقاید مردم محدوده پیش بینی نشده بود ولی با توجه بزنگات بالا و اینکه تکنولوژی هر اندازه امکانات محیر العقولی در اختیار طراحان اینگونه برنامهها گذاده باشد چون قادر نیست زیر و بم انگیزه های انسانی، عوامل آن و واکنشهای آنان را وقتی در شرائط معینی قرار میگیرند، تعیین کند و عملاً همیشه آنچه اتفاق میافتد تا حد زیادی آنچنان نیست که انتظار آن میرفت و بخصوص چنین کیفیتی در موضوع مورد مطالعه ماکه ماهیت فرعنگی و بیش از همه مذهبی و سنتی آن تا حد زیادی نقش تعیین کننده دارد، دارای ظرافت و حساسیت خاصی است که بی توجهی بدان در برنامه ریزیهای مربوط گمراه کننده تواند بود، به نظر خواهی از ساکنان محدوده مبادرت گرداید.

۱- چون عرض کمربند بهر حال نمی تواند، با توجه به اینکه شهر در پشت محدوده تا چند کیلومتر ادامه دارد، از میزان محدودی تجاوز کند و سطح داخل کمربند، بدلیل آنکه خود بر روی قسمتهائی که خراب خواهد شد، ساخته می-شود، هیچگاه باندازه سطح کل خراب شده نخواهد بود.

۲- روش بدست

باتوجه به فرصت و امکانات بسیار محدودی که در اختیار بود از مطالعه مقدماتی جهت تهیه پرسشنامه‌ها و تقسیم کار با توجه به پراکندگی مشاغل و توزیع فعالیتها و تعیین نسبتها بمنظور نمونه گیری سیستماتیک صرفنظر شد و در عوض با استفاده از تجربه دانشجویان سال چهارم رشته جغرافیای دانشگاه فردوسی مشهد و آشنائی آنها با محیط و محله‌ها و زندگانی مردم و کسبه و خدمات اطراف حرم به انتخاب نمونه‌های تصادفی از زائران و خرد فروشان و عمده فروشان، گردید. ولی از تاسیسات عمومی و بخش خدمات و عتبات و مسافرخانه‌ها و منازل شخصی اجاره‌ای تقریباً بصورت سرشماری اطلاعاتی جمع آوری گردید.

ابتدا پس از مطالعه حاصل تحقیقات مدون و اطلاعات موجود در اینباره در تهران و در مشهد، با مسئولان امور در آستان قدس، شهرداری و اطاق اصناف و همچنین با اساتید محترم جغرافیای دانشگاه فردوس مشهد مذاکراتی بعمل آمد و بدنبال یک سلسله مشاهدات ضمن گردش در کوچه و بازار محدود و مصاحبه با اشخاص محلی و پرس و جو در زمینه کم و کیف احوال آنان به دانشجویانی که برای مصاحبه با اشخاص و گردآوری اطلاعات لازم در نظر گرفته شده بودند توضیحاتی در باره هدف بررسی و روش و نحوه پاسخگویی داده شد و آنگاه دانشجویان به چهار گروه بشرح زیر تقسیم گردیدند:

گروه اول- در باره مسافران و زائران و محله‌های سکونت آنان

گروه دوم- در باره عمده فروشان اصلی آنان و رابطه نوع کسب آنان با بردیعی به حرم و نوع مالیت مغازه و سابقه سعی آنان

گروه سوم- درباره خردفروشان و ارتباط نوع کسب آنان بانزدیکی به محل

جمع

گروه چهارم- در باره بخش خدمات و تاسیسات عمومی مانند مساجد و مدارس علمیه و درمانگاهها و بانکها و تکیه‌ها و غیره. سئوالات بیشتر درباره نوع فعالیت و نحوه آن و رابطه آن با زوار و مسافران و دیگر سکنه داخل محدوده و با سایر فعالیتها و مشکلات مربوط به کسب یا زندگانی آنان و راه حلهاست که بنظر آنها در این باره میرسد و بالاخره نظر آنان راجع به توسعه و نامهای جابجایی که همگی آنان را جمع به آنها اطلاعات کافی داشتند و از عتبات پیش درباره آنها

۱- خانه‌هایی هستند که صاحبان آنها يك یا چند اطاق را به زائران کرایه میدهند و باصطلاح محلی آنها را زوارخانه مینامند.

فکر کرده بودند و زمینه‌هایی برای برخورداری هرچه بیشتر از وضع تازه فراهم آورده بودند و یا راهها و شرایطی برای فرار از عواقب آن پیش‌بینی میکردند. و در مواردی نیز صاحب‌نظر بودند، طرح گردیده بود.

۳- حالت صبر و انتقاد و آمادگی برای نوسازی

وضع کسب و زندگانی در محدوده را میتوان از لحاظ شرائط انسانی تاسف آور شمرد. بسیاری سقفها در حال فروریختن، دیوارها ترک خورده، رنگها زائل شده است و همه جا همه چیز آفت زده و روبه ویرانی و از هم پاشیدگی بنظر میرسند. ترافیک و تردد دوازدحام طاقت فرسای معابر جای خود را به پناهگاههایی آرام برای مردم بیمار و عاجز و علیل و بی‌ماموا داده است. قیافه‌ها و لباسها و حرکات آنها حاکی از تنوع قومی قابل ملاحظه‌ای است. اینها و بعضی عوامل دیگر از مدت‌ها پیش زمینه را برای قبول داوطلبانه نوسازی منطقه آماده کرده‌است. از عوامل خارجی که باین امر بیش از همه کمک کرده است ممنوعیتی است که شهرداری در مورد احداث هر نوع ساختمان و یا نوسازی و یا تغییر وضع مکانی در داخل محدوده اعلام داشته‌است و بر اثر آن روابط همه‌جانبه فونکسیونی زندگی در محدوده دچار نارسائی‌ها و اختلالاتی گردیده یکنوع عدم هم‌آهنگی میان نیازها و تقاضاها یا امکانات عرضه خدمات با ساخت فیزیکی و بافت منطقه، بوجود آورده است تا جائیکه بقول آقای شهردار کسبه داخل محدوده در بلا تکلیفی عجیبی بسر می‌برند، معاملات ارضی با تمام اهمیت و ارزش سرفلی‌های مغازه‌ها را کدمانده، دفع فاضل آب بعلت عدم امکان حفر چاههای جدید و ناتوانی کشش و جذب زمین منطقه مسافرخانه‌ها مشکلات زیادی به بار آورده بطوریکه مسئولان آنها ناچار شده‌اند همه هفته شبانه آنها را تخلیه کنند. با اینحال حتی مشاغلی که رفته‌رفته علت وجودی خود را بکلی در منطقه از دست داده‌اند (مانند کفاشی و تریکوفروشی و بنگاههای معاملات املاک و غیره) درصددند در اولین فرصت بخارج از منطقه انتقال یابند، محکوم به ادامه حالت صبر و انتظار گردیده‌اند و این خودنه تنها زندگی داخل محدوده را از ادامه سیر طبیعی خود بازداشته بلکه از لحاظ فعالیتهای اقتصادی و توسعه آن مانع بزرگی بوجود آورده است.

اینک نتایج بدست آمده از این بررسی بشرح زیر خلاصه میگردد:

۴- ویژگی تراکم جمعیت در داخل محدوده

شهر مشهد و بویژه شعاع ۵۰۰ متری اطراف حرم از لحاظ دموگرافی دارای نوسانات شدید موسمی خاصی است که میتوان آنرا به تغییرات وضعی و انتقالی (مانند حرکات زمین بدور خود و بدور خورشید) تشبیه نمود. نوسانات وضعی آن منظم و در ارتباط با فصول سال است عموماً منحنی تغییرات آن در ایام نوروز

(اواخر اسفند ماه و اوائل فروردین ماه هر سال) و در مدت تابستان به اوج خود میرسند و در ماههای اردیبهشت و خرداد و در اواخر پاییز و در فصل زمستان به کمترین میزان خود نزول میکند ولی نوسانات انتقالی آن در ارتباط با سیر ماههای هجری قمری بدورسال شمسی است بطوریکه ایام عزاداری مذهبی در طی سالها متغیر است و از این لحاظ مقابل مقایسه یا هیچیک از جایگاههای جمعیتی شهرهای توریستی و یا مهپاندر دیگر نمیتواند باشد و موجب پیدایش مسائلی خاص خود این شهر میگردد، آنچنانکه وقتی ماههای محرم و صفر و بخصوص ایام تاسوعا و عاشورا و یا سایر ایام سوگواری با تعطیلات نوروز (مانند چند سال گذشته و بخصوص سال ۴۹ و ۵۳) و یا با تعطیلات تابستانی منطبق میگردد فشار زائران یکباره از حد معمول تجاوز میکند و گاه به بیش از دو برابر میرسد و باعث بروز مشکلات چندی میگردد و پیش بینی امکانات و خدمات متناسب را دشوار میسازد.

علاوه بر این عامل اصلی جذب جمعیت و مهاجرتی که در هر چه بظاهر همیشه ثابت و همان زیارت است ولی در واقع عوامل مهم دیگری نیز در کاراند که گاه باندازه همان عامل اصلی مؤثر واقع میگردند از آنجمله است: آب و هوای مطبوع و جنبه بیلاقی داشتن شهرستان مشهد، وقوع نعمت در این شهر و بخصوص میوه در فصل تابستان، ارزانی نسبی و قرار داشتن شهر در مسیر و محل تلاقی راههای ارتباطی مهمی که آنرا بصورت یک محل توقف و تفریح و مرکز تجارتی و مبادلات فرهنگی تد آورده است (۱) و این لحاظ یا سایر شهرهای مذهبی اسلامی مانند مکه و کربلا و قم و غیره قابل مقایسه نیست.

۵- هرفوئزی محدوده و جمعیت آن

محدوده حرم بایک خیابان کمربندی دایره ای شکل که خیابانهای فردوسی - صفوی - طبرسی و نادرشاه از آن منشعب میشود به نقاط دیگر شهر مشهد متصل میگردد. موقعیت محدوده در نقشه صفحه بعد مشخص شده است. جنبه اول خیابانهای فوق تماما به مراکز کسب و کار اختصاص یافته و در داخل محوطه های محصور بین خیابانها و گوجهها نیز انواع تاسیسات شهری با تنوع زیر به چشم میخورد:

۱- رسیدن راه آهن به مشهد در سال ۱۳۳۶ و تیرگی روابط ایران و عراق راکه باعث بسته شدن راههای زیارت اماکن متبر که آتدیار گردید میتوان از عوامل تاریخی افزایش تعداد زائران مقبره امام رضا (ع) در مشهد

خانه‌های مسکونی، هتل، مسافرخانه، رستوران، مغازه، مراکز تجاری، کارگاهها، مراکز بهداشتی، مدارس مذهبی، مدارس آموزشی، انبارها مساجد، اماکن عمومی، اماکن دولتی، و مخروبه‌ها.

جابجائی جمعیت در ساعات مختلف شبانه روز بقدری زیاد است که متوسط جمعیت داخل دایره خیابان کمر بندی دور حرم در روز چند برابر شب است. پوشش جمعیتی محدود مورد مطالعه بشرح زیر است:

الف - جمعیت ساکن

جمعیت ساکن محدوده را افرادی تشکیل میدهند که بطور معمول در تمام ایام سال مقیم محدوده هستند و علت اصلی اقامت آنها یکی از موارد زیر است:

- ۱- سکونت به لحاظ شغل.
- ۲- سکونت به لحاظ شغل و راندگی.
- ۳- زندگی در محدوده.

اینک به توصیف هر یک از گروههای فوق میپردازیم:

۱- سکونت به لحاظ شغل:

افراد این گروه کسانی هستند که امرامعاش آنها از طریق فعالیت در محدوده انجام میشود و فقط در ساعات فعالیت شغلی در محدوده حضور دارند. این طبقه خود از دو گروه تشکیل میشود:

— گروه اول اشخاصی که فعالیت شغلی آنها ارتباط چندانی به محدوده ندارد و بعبارت دیگر انتقال آنها به خارج از محدوده نیز بسادگی امکان پذیر است، مانند مجتمع‌های تجاری که اکثرا بنا به اظهار نظر خودشان بازو اسروکاری ندارند و مشتریان آنها خردمفروشهای و تجار شهرستانهای خراسان میباشد. از همین قبیل میتوان افرادی را که در کارگاهها و یا انبارها فعالیت مینمایند، نام برد.

— گروه دوم اشخاصی که فعالیت شغلی آنها لزوما باید در محدوده انجام شود ولی اقامت خود و خانواده آنها در محدوده ضروری نیست، مانند خراده فروشها و بخصوص کسبه‌ای که بیشتر مشریان آنها را زوار تشکیل میدهند و یا خدام مستقیم آستان قدس رضوی.

۲- سکونت به لحاظ شغل و زندگی:

افراد این گروه کسانی هستند که امرامعاش آنها مستلزم سکونت در محدوده میباشد مانند خدمه هتلها و مسافرخانهها و منازل زواری و یا بعضی از کسبه که تا بعد از نیمه شب فعالیت آنها ادامه دارد. تعداد افراد این گروه چندان زیاد نیست و بعلاوه سکونت آنها معمولا در محل کار آنهاست.

۳- زندگی در محدوده:

افراد این گروه کسانی هستند که اکثراً: در خانه‌های موروثی زندگی میکنند و سکونت آنها در محدوده برای اقامت و بعضاً به منظور واگذاری يك يا چند اطاق به زوار در مقابل مال الاجاره است. در همین گروه میتوان طلاب علوم دینی را که در مدارس مذهبی بصورت شبانه روزی زندگی میکنند نام برد. تعداد زیادی از این مدارس در محدوده وجود دارد که معمولاً طلاب آنها در ساختمانهای کهنه و در اطاقهای حداقل دویا سه نفری زندگی میکنند و مرار معاش آنان از طریق موقوفات مدارس و یا فعالیتهای شخصی تامین میشود.

ب - جمعیت متحرك

جمعیت متحرك محدوده را افرادی تشکیل میدهند که در ایام مختلف سال برای منظوریهای تجاری - توریستی - زیارتی و یا ترکیبی از منظورهای ذکر شده به محدوده وارد میشوند. اقامت این افراد معمولاً بین يك تا ده روز طول میانجامد. اینک به ذکر خصوصیات سه گروه ذکر شده میپردازیم:

- گروه اول، بازاریان که برای دادوستد به محدوده وارد میشوند. چنانچه -

محل کسب تجار و عمده فروشها به خارج از محدوده منتقل شود این گروه به تبع از محدوده خارج خواهند شد. بطوریکه از چند سال پیش با انتقال بناهای مسافری به خارج از محدوده بسیاری از فعالیتهای نظیر **طراحی، بلیدها، فراراشی** و تاندازه‌های گدائر بدانجا آمده اند.

- گروه دوم، توریست ها که در حال حاضر بعلت ارزانی و فراوانی هتل و مسافر خانه در محدوده به آن روی میآورند. با ایجاد مسافر خانه ها و هتل های ارزان قیمت در خارج از محدوده برای این گروه مشکلی بوجود نخواهد آمد.

- گروه سوم، زوار هستند که به شش دسته به شرح زیر تقسیم میشوند:

۱- زائران نوروزی که عموماً از خارج از استان خراسان برای تعطیلات عید سبک می آیند و سبک میروند یعنی وسایل کمتری با خود میآورند غالباً با خانواده می آیند و حدود ۷ تا ۱۰ روز بیشتر نمی مانند. علاوه بر زیارت، به سیر و سیاحت نیز میپردازند. کارگرو کشاورز کمتر در میان آنان دیده میشود و بیشتر کارمندان

۱- تقسیم بندی مربوط به زائران با تغییراتی ناچیز برداشتی است از «زائرین مشهد» که اطلاعات بدست آمده در تاریخ این بررسی نیز دقت آنرا تا حد زیادی تایید میکرد. رجوع شود به «زائرین مشهد» پایان نامه های محمد حسین دکردلوئی پراهنمائی آقای دکتر مهدی صدیقی دانشگاه مشهد سال تحصیلی ۴۹ - ۱۳۴۸.

و کارگران فنی نسبتاً تمیز و مرفه‌اند و چون درصددند هرچه بیشتر از چند روز خود استفاده کنند خیلی به تحمل ناراحتی تن در نمیدهند و راحت تر پول خرج میکنند و چون فرصت کوتاهی نیز در اختیار دارند میخواهند هرچه زودتر مستقر شوند و بطرف هتلها و مسافرخانه‌ها هجوم میآورند و بهترین مشتریان این اماکن عمومی را تشکیل میدهند. گنجایش هتلها و مسافرخانه‌ها در این چند روزه بیش از صد در صد میرسد (چون عموماً بیش از ظرفیت خود مسافر میپذیرند). عده‌ای از این مسافران نیز در منزل اقوام و دوستان خود پذیرائی میشوند. طبق آمارى که در سال ۴۹ گرفته‌اند تعداد مسافران نوروزى به ۴۰۰ هزار نفر بالغ شده است که حدود $\frac{1}{5}$ آنها (۱) تهرانى، $\frac{1}{5}$ نیز از اهالى شهرستانهای استان خراسان و بقیه به ترتیب، آذربایجان، گیلان، مازندران بوده‌اند. ۸۰ درصد مجموع را کارمندان و خانواده آنان و ۲۰ درصد دیگر را کسبه و طبقات نسبتاً مرفه تشکیل میداده‌اند. این افراد چون عموماً از مشتریان کافه‌ها و رستورانها هستند و بهر حال ارزاق خود را در شهر تهیه میکنند و برای سوقاتی نیز اجناسی از قبیل سنگهای فیروزه، عقیق و تسبیح و زعفران و قالیچه و داروهای گیاهی می‌خرند از نظر اقتصادی باعث رونق بازار میگردد.

۲- **زائران تابستانی** که بیشتر یا فرهنگی و یا کسانى هستند که فرزندانى در سن مدرسه دارند و از مرخصى خود در تابستان استفاده میکنند، بتدریج می‌آیند و از يك تا سه‌ماه (اوائل تیر تا اواخر شهریور) در مشهد مستقر میشوند. چون برای اقامت طولانى تری آمده‌اند و مسائل زندگانی بیشتری با خود می‌آورند و چون در آمد متوسطی دارند در حد صرفه جوئی با مواد غذایی که در بازار می‌خرند خوراک خود را در منزل تهیه می‌بینند و کمتر از رستورانها استفاده میکنند. بهمین دلیل نیز برای سکونت از کلاسهای مدارس با پرداخت هزینه برق و آب استفاده میکنند، اطاقهای اجاره‌ای منازل شخصی را ترجیح میدهند و با اینحال اطاقهای موجود کفاف آنها را نمیدهد و بناچار به مسافرخانه‌ها و هتلها نیز مراجعه میکنند و ظرفیت آنها را نیز در این فصل پر میکنند. تعداد آنها در سال ۴۹ به ۶۰۰ هزار نفر بالغ شده است. مواد غذایی ارزان قیمت بیشتر مورد توجه آنها است و بعضی مواد خوراکی مورد مصرف در عرض سال خود را از مشهد می‌خرند. زرشک روغن و آلوداروهای ایرانی و رب گوجه فرنگی و انواع سبزیهای خشک کرده و کسک و نبات متبرک و وسائل سنگی و مهر و تسبیح و سوقاتیهای ارزان قیمت و پارچه برتای اقوام و دوستان بیشتر مورد توجه آنها است. ترکیب این جمعیت انبوه زائران تابستانی از لحاظ منشاء جغرافیائی آنها به ترتیب عبارتست

از مسافران از گرما گریخته استان خوزستان و استان مرکزی و بویژه تهران و سپس اصفهان و شیراز و شهرستانهای استان خراسان و بقیه نیز بترتیب اهمیت از استانهای آذربایجان و فارس و شهرستانهای یزد و قم و سواحل جنوبی فارس و کرمان و کرمانشاهان. همه ساله در فصل تابستان عده زیادی از اهالی کشورهای همسایه ایران نیز برای زیارت و بخصوص استفاده از هوای مشهد به این شهرستان وارد میشوند و مدت ۱۵ روز تا دو ماه در آن بسر میبرند که آمار تازه‌ای از آنها در دسترس نبود ولی در تحقیقی که در سال ۱۳۴۳ در اینبار بعمل آمده است جمعا از تاریخ ۲۷/۴/۴۳ تا تاریخ ۲۵/۵/۴۳ تعداد ۴۲۱۵ نفر از این مسافران در مشهد سکونت داشته‌اند. (۱)

۳- **زائران پائیزی** ایندسته از زائران را عموما کشاورزان و زارعان تشکیل میدهند که پس از برداشت محصول و فروش آن بقصد زیارت و توسل و شفا و یا معامله و استفاده از تسهیلات پزشکی و درمانی به مشهد روی میآورند و بعلمت ایمان و اعتقاد خود با انواع نذورات بصورت جنسی، نفی و هدایای گوناگون برای حضرت امام رضا (ع) میآورند و چون مواد غذایی لازم برای خوراخ خود و خانواده را همراه میآورند (گوشت بصورت قورمه، کشک و پیس و نان خشک و روغن و آرد و برنج و حتی وسایل روشنائی و مواد سوختی مانند زغال و فوس و رختخواب) و از بازاری آنها مایحتاج بسیار ارزان قیمتی را خریداری میکنند میتوان گفت از این لحاظ نفع آنها بیشتر به استان قدس میرسد تا به بازار محسوده. منتها چون غالبا انواع محصولات آکارهای دستی و هنری خود را - مانند قالیچه و گلیم و جاجیم برای فروش همراه میآورند و بهنگام بازگشت نیز چیزهایی مانند کفن، جانماز، پرده، بقچه، مهر و تسبیح، دواجان، مصنوعات فلزی، کارد و چنگال، و وسائل کشاورزی، چراغهای نفتی و انواع وسایل زندگانی، خریداری کرده همراه میبرند رونقی به بازار پائیزی میبخشند. این عده عموما از نظر معتقدات مذهبی بیشتر تعصب بخرج میدهند و کمتر به سیروسیاحت میپردازند و خیلی کمتر پای ایشان به خیابانهای غربی که تفرجگاه و محل سکونت طبقه مرفه شهر است میروند و اوقات خود را غالبا به زیارت و عبادت میگذرانند. همزمان با این عده همیشه مسافران پر درآمد تری هم در فصل پائیز وارد مشهد میشوند. عده مسافران پائیزی بین ۵۰ تا ۶۰ هزار است که به ترتیب کثرت از استانهای گیلان

۱- آمار دقیق افراد ملت‌های مختلف همسایه که در تاریخ مزبور در مشهد میزیسته‌اند با استفاده از رساله‌ای که آقای منصورقنادان در این زمینه تهیه نموده‌اند بقرار زیر است: عربستان سعودی ۱۵۴۸ نفر - عراق ۱۱۷۵ نفر - کویت ۱۵۴ نفر - پاکستان ۷۰۷ نفر - افغانستان ۱۶ نفر - عمان ۸ نفر و بعد بترتیب ترکیه و هندوستان و بحرین و قطر نام برده شده است.

و مازندران و گرگان که درآمدهای بیشتری داشته‌اند و پس از آن زائران کشاورز با درآمد کمتر از شهرستانهای جنوبی و شمالی خراسان، رهسپار مشهد میشوند. با ورود این دسته از مسافران ظرفیت هتلها تا حدود ۵۰ درصد پر میشود ولی مسافرخانه‌ها به ظرفیت کامل خود میرسند.

۴- زائران گروهی ایندسته شامل دهقانان و زارغانی میشود که بطور

دستجمعی با خانواده و ایل و طایفه خود راه میافتند، اتوبوس دربست میگیرند و کرایه آنرا نقد نمیدارند بلکه با شرکتهای مسافربری درمحل خود قرار می‌دهند. این دسته اغلب مشتری اطاقهای ارزان قیمت خانههای شخصی محلات مجاور و نزدیک حرم میباشند. مسافرخانه داران نیز چندان به پذیرفتن آنان را راغب نیستند چون بقول آنها بی بندوبار و کثیف و شلوغ‌اند و پر اولاد و کمتر رعایت اصول بهداشتی را مینمایند. ایندسته بیشتر در فصل پائیز و بعد از آن وارد میشوند. در مشهد غالباً بکاری نیز مشغول میشوند و سردسته آنها وظیفه خود میداند که برای آنها کاری دست و پا کند. کمتر به گردش و سیاحت میپردازند، زودتر میخوابند و صبح زودتر بیدار میشوند، غذای ناچیز و ارزان قیمتی میخورند و زیارت حرم و سایر اماکن متبرکه روی می‌آورند، از کارهای عادی آنها نذر و نیاز است و بندرت از دور فلکه دورتر میروند. اثر اقتصادی زیادی برآمد و شد آنها مترتب نیست.

نه جنس زیادی برای فروش دارند و نه پولی یا درآمد کافی برای خرید. مهمترین چیزهایی که میخرند وسایل اولیه زندگانی یا ابزار کشت و کار است. تعداد آنها به بیش از ۶۰ هزار نفر میرسد. اکثر از نقاط داخلی استان خراسان و عده زیادی نیز از شهرهای اصفهان و یزد و آذربایجان میباشند. مدت توقف آنها غالباً کمتر از یکماه است.

۵- زائران یزدی و اصفهانی عده آنها نسبت به مسافران دیگر کم است-

وقتی می‌آیند که مسافرخانه‌ها اکثرأ خالیست. عموماً پیشه‌ور و کاسب‌اند و چون بازارشان در آن ایام (پائیز و زمستان) در شهر خودشان از رونق برخوردار نیست به مشهد می‌آیند. خانواده را عموماً همراه خود می‌آورند. وضع مالی رضایتبخشی ندارند و بیشتر در تکایای مربوط به همشهریان خود سکونت اختیار میکنند تا کرایه ناچیزی بپردازند. هنگام ورود اجناسی با خود آورده‌اند که بصورت دوره‌گرد و طواف آنها را بفروش میرسانند. انواع شیرینیجات و باقلوا و گز یا کارد و چنگال و قاشقهای اصفهانی و قابهای خاتم و مینیاتور کاری و گیوه و عبا به بازار عرضه میکنند و از محل فروش آنها زندگانی خود را تأمین مینمایند. غالباً تا حدود ۲ ماه در مشهد میمانند و در این مواقع از خلوتی

زیارتگاهها استفاده میکنند. در تکیه‌ها و حسینیه‌ها با استفاده از آب و برق میزان اجاره برای مرثب از ۲۰ ریال تجاوز نمیکند و با پرداخت این مبلغ يك خانواده ۵ تا ۱۰ نفری میتواند شبی را بگذارند. چیز زیادی برای سوقاتی نمیخرند. با اتوبوس می‌آیند و تعداد آنها بالغ بر ۳۰ هزار نفر میشود که اکثر آنها اصفهانی و بقیه یزدی میباشند.

۶- زائرانی که به گدائی می‌آیند از شهرستان اردبیل و یا مناطق جنوبی استان خراسان و نواحی قاینات همه‌ساله عده‌ای برای تکدی در فصول زواری عازم مشهد میشوند اهالی قاینات پس از چندین ماه توقف و کسب درآمد کافی برای گذراندن سایر اوقات سال به شهرستان خود باز میگردند. شبهای گرم را در صحن‌های آستانه و اطراف حرم و کنار رواقها و در معابر عمومی بسر میبرند و بهمین جهت اخیراً درهای اطراف حرم را آخر شب میبندند و اشخاص را به آنجا راه نمیدهند. وقتی هوا سردتر میشود در کور و سراهای پائین‌نیایان و زاغه‌های نزدیک آن شب را میگذرانند. تمام افراد خانواده آنها در مدت روز به گدائی میپردازند. گداهای اردبیلی که فقط در فصول زواری به این شهر هجوم می‌آورند خود را عموماً سید معرفی میکنند و در گذشته زمستانها به حدود عراق نیز سری میزدند.

گروه چهارم:

زوار ایام سوگواری و اعیاد مذهبی همانطور که قبلاً اشاره شد علاوه بر فصول زیارتی منظم فوق در ماههای محرم و صفر (بخصوص روزهای تاسوعا و عاشورا) جمعیت زیادی، بیشتر بصورت دسته‌های، برای عزاداری وارد مشهد میشوند و پس از انجام مراسم عزاداری باز میگردند و مجدداً گروه‌هایی بعد از اربعین تا روز چهل و هشتم به عزاداری می‌آیند و همچنین در ماه رمضان و اعیاد مذهبی مانند روز تولد امام حسین و امام رضا نیز عده زیادی برای کسب فیض و انجام فرائض مربوط به این ایام و درك قرب بیشتر به مشهد می‌آیند در میان اینان زنان بسیار دیده میشود و در تکایا و مساجد روضه‌خوانیها برگزار میگردد و هنگامی که این ایام مصادف با فصول زواری مانند نوروز یا تابستان گردد جمعیت زوار یکباره افزایش فوق‌العاده پیدا میکند بطوریکه در آخر اسفندماه ۵۲ و اول فروردین ماه ۵۳ به بیش از دو برابر جمعیت شهر ۵۹۰ هزار نفری مشهد رسیده بوده است.

۶- ظرفیت و مشخصات محل اقامت جمعیت متحرک

اینك ظرفیت و مشخصات انواع محل‌های اقامت جمعیت متحرک و امکانات انتقال محل اقامت آنها بررسی میشود. ظرفیت اقامت توریست-زواری، شهر

مشهد حدود ۱۵۸ هزار نفر است که حدود ۱۰۲ هزار نفر آنها در محدوده قرار میگیرند. برای اقامت معمولاً از امکانات زیر استفاده میشود:

نوع محل اقامت	تعداد مسافردر داخل محدوده	تعداد مسافر در در خارج محدوده	جمع
هتلها	۱۵۹۲ نفر	۱۰۶۱ نفر	۲۶۵۳ نفر
مسافرخانهها	۳۶۳۰۰ نفر	۷۸۵۰ نفر	۴۴۱۵۰ نفر
منازل شخصی	۶۴۰۰۰ نفر	۴۸۰۰۰ نفر	۱۱۲۰۰۰ نفر
کلیه سه نوع محل اقامت	۱۰۱۸۹۲ نفر	۵۶۹۱۱ نفر	۱۵۸۸۰۳ نفر

علاوه بر این در منازل بستگان، در تکیهها و حسینیهها و سایر اماکن عمومی مانند مدرسهها عده زیادی از جمعیت متحرک سکونت میکند که آمار آن در دست نیست و بهرحال شامل بقیه جمعیت متحرک میگردد. چنانکه قبلاً اشاره شد در ایام عزاداری معمولاً دستههای متعددی از شهرستانهای خراسان به مشهد وارد میشوند و برای اقامت در تکیهها و حسینیهها سکونت اختیار می کنند. این افراد معمولاً بصورت دستجمعی زندگی میکنند و برای خواب و استراحت از سالنهای بزرگی بصورت مشترک استفاده مینمایند. وجود این افراد تأثیر زیادی بر شلوغی هتلها و مسافرخانهها نمیکند. مشخصات هر یک از سه دسته محل های اقامت زوار و توریست ها بشرح زیر است:

۱- هتلها :

در شهر مشهد تعداد ۳۰ هتل دایر است که ۱۸ هتل آن در داخل محدوده واقع میشود. از این ۱۸ هتل، ۵ هتل دو ستاره و ۱۳ هتل بقیه يك ستاره میباشد. متوسط تعداد اطاق برای هتل های دو ستاره حدود ۲۷ و برای هتل های يك ستاره حدود ۴۷ است که در هر اطاق نیز معمولاً دو تخت وجود دارد. قیمت هر اطاق دو تخته در هتل های دو ستاره شبی ۴۰۰ و در هتل های يك ستاره شبی ۳۲۰ ریال است.

متوسط مدت اقامت مشتریان در هتل های دو ستاره بین ۳ تا ۸ روز و در هتل های يك ستاره بین ۵ تا ۱۰ روز است. هتل های دو ستاره حداکثر ۴ تا ۵ ماه از سال و هتل های يك ستاره حداکثر ۵ ماه سال با ظرفیت کامل فعالیت میکنند.

ظرفیت پذیرش مسافر برای هتل های دو ستاره واقع در محدوده ۳۷۰ نفر و برای هتل های يك ستاره حدود ۱۲۲۰ نفر است.

هتل‌های واقع در محدوده بر روی هم ۶۰٪ ظرفیت هتل‌های مشهد را تشکیل می‌دهند.

۲- مسافرخانه‌ها

حدود ۴۵۰ مسافرخانه در شهر مشهد فعالیت می‌کنند که از آن میان ۱۰ مسافرخانه در داخل محدوده قرار دارد. تعداد مسافرخانه‌های درجه یک برابر ۷۰، تعداد مسافرخانه‌های درجه دو برابر ۲۱۰ و تعداد مسافرخانه‌های درجه سه برابر ۹۰ می‌باشد. متوسط تعداد اطاق در مسافرخانه‌های درجه یک ۳۰ و در مسافرخانه‌های درجه دو و سه برابر ۲۵ می‌باشد. اطاق‌های مسافرخانه‌ها معمولاً ۳ یا ۴ تخته است. اجاره یک اطاق در شبانه‌روز بین ۱۰۰ تا ۱۴۰ ریال است. زواری که به این مسافرخانه‌ها وارد میشوند معمولاً رختخواب و وسایل ساده آشپزی و مواد غذایی مورد نیاز را با خود به‌مراه می‌آورند. ظرفیت مسافرخانه‌های درجه یک در محدوده حدود ۶۳۰۰ درجه دو حدود ۲۱۰۰۰ و درجه سه حدود ۹۰۰۰ نفر می‌باشد.

۳- منازل شخصی و سایر امکانات

در سال‌های اخیر بعثت افزایش سریع جمعیت زوار تعداد زیادی از منازل مسکونی بصورت زوارخانه درآمدی است. در فصول زواری حدود ۴۰۰۰ منزل با ظرفیت تقریبی ۶۴۰۰۰ نفر از مسافرین پذیرائی میکنند. علاوه بر زوارخانه‌ها تعداد زیادی از مسافرین در خانه‌های بستگان و آشنایان سکونت می‌گزینند، هیئت‌های عزاداری نیز بصورت دستجمعی در تکایا و حسینیه‌ها بسر می‌برند.

۷- رشد سریع جمعیت متحرک در داخل محدوده

افزایش سریع تعداد مسافران و زائران را در سال گذشته با مقایسه

تعداد هتل‌ها و مسافرخانه‌ها و ظرفیت آنها در سال ۱۳۴۳ (۱) با تعداد همین اماکن مسکونی در سال ۱۳۵۳ (۲)، میتوان بدست آورد:

در سال ۴۳ تنها پنج هتل ۱ ستاره به ظرفیت متوسط ۲۶ اطاق و بر روی ۳۳۹ میهمانخانه به ظرفیت متوسط ۲۱ اطاق و ۱۸۹ مسافرخانه (۱۲ درجه یک

(۱) - با استفاده از رساله آقای منصور قنادان که در آن کلیه هتل‌ها و

مسافرخانه‌های مشهد در سال ۴۳ سرشماری شده است.

(۲) - اطلاعات مربوط به سال ۵۳ توسط دفتر از دانشجویان رشته

جغرافیای دانشکاه مشهد آقایان محمدحسن نوروستی و حسین پورابراهیم گردآوری شده است.

۳۳ درجه دو، ۹۲ درجه سه و ۵۲ درجه چهار) با ظرفیت متوسط ۱۵۰ اتاق برای هر مسافرخانه در مشهد وجود داشته است.

در سال ۵۰ تعداد هتل‌های مشهد به ۳۰ و مسافرخانه‌های آن به ۴۵۰ رسیده است که از این تعداد ۱۸ هتل (۵ دوستاره و ۱۳ یک ستاره) بظرفیت مجموع ۷۹۱ اتاق در اطراف حرم تا شعاع ۵۰۰ متری و در همین محدوده تعداد ۳۷۰ مسافرخانه (۷۰ درجه یک ۲۱۰ درجه دو و ۹۰ درجه سه) بظرفیت متوسط ۲۵ تا ۳۰ اتاق برای هر یک، تأسیس گردیده است.

علاوه بر این تعداد ۷ هزار خانه با اتاق‌های اجاره‌ای در شهر مشهد زوار را می‌پذیرند که چهار هزار از این خانه‌ها در داخل محدوده قرار دارند.

بدین ترتیب تعداد مسافرخانه‌ها به بیش از دو برابر (حدود ۲۵ برابر) و تعداد هتل‌ها به ۶ برابر و چنانچه میهمانخانه‌ها را نیز به هتل‌های قدیم بیافزائیم باز هم تعداد آنها به بیش از دو برابر در فاصله ۱۰ سال رسیده است. ظاهراً افزایش تعداد خانه‌های زواری خیلی بیش از این است بخصوص که از مدتی پیش از طرف شهرداری در ایام زیارتی و هجوم زوار به آنها اجازه داده شده است ولی آنها عملاً در خارج از این ایام نیز به قبول زوار ادامه می‌دهند و بصورت رقیب ناراحت‌کننده‌ای برای مسافرخانه‌ها درآمده‌اند بخصوص که با رانندگان تاکسی قرارداد دارند و این رانندگان بمسافران خود که دنبال مسافرخانه می‌گردند استفاده از خانه‌های زواری را توصیه می‌کنند. مسافرخانه‌ها از این بابت سخت ناراضی‌اند و اکثر آنها این امر را از مشکلات اصلی خود دانسته‌اند و اظهار می‌دارند که تاکسیها در این میان نقش دلال را ایفا می‌کنند (۱).

۸- تقسیم کار و مشاغل

عمده فروشها - شهر مشهد علاوه بر نقش مذهبی که دارد مرکز فعالیت‌های اقتصادی استان خراسان است. باین معنی که بسیاری از نیازهای شهرهای تابع این استان را تأمین می‌کند. این ارتباط دوجانبه است باین معنی که مرکز خرید فرآورده‌های شهرهای اطراف و فروش کالاهای صنعتی و پاره‌ای نیازهای خوراکی است که تولیدات داخلی بعضی از نقاط خراسان قادر به رفع آنها نیستند. در سالهای اخیر به علت ایجاد و گسترش شبکه‌های ارتباطی (شبکه تلفن سراسری و راه‌های نسبتاً خوب و وسائل نقلیه مدرن) شهر مشهد این نقش خود را کمی از دست داده است و خریداران و تولیدکنندگان شهرهای تابع خراسان به ویژه آنها که به تهران یا مراکز تولیدی (شمال از نظر پرنج)

(۱) مجموعاً تعداد اینگونه خانه‌های اجاره‌ای در سال ۴۹ حدود ۱۰۰۰ خانه

در مشهد بوده است که از این تعداد حدود ۵۷۲ خانه در اطراف حرم وجود داشته است.

نزدیکترند و یا اینکه از توانائی مالی بیشتر برخوردارند و یا اینکه آشنایانی در تهران و سایر مراکز تولیدی دارند ترجیح می‌دهند احتیاجات خود را از جاهای دیگر تأمین کنند اما بر روی هم به علت هزینه‌های بیشتر بعد مسافت سایر نقاط تا شهر مشهد اگرچه کمتر این نقش خود را بصورت سابق حفظ کرده است ولی هنوز یکی از نقشهای مهم آن در منطقه است.

بمنظور دریافت نظر عمده‌فروشان دربارهٔ این جابجائی با ۵۸ نفر از آنها مصاحبه بعمل آمد. توزیع این عمده برحسب زمینه فعالیت بشرح زیر است:

تعداد	زمینه فعالیت	تعداد	زمینه فعالیت
۲	آهن فروش	۴	فروشنده جنس - بلور
۴	فروشنده حیوانات و خشکبار	۱	خرازی
۱	فروشنده رنگ قالی	۴	عطاری
۱	پشم فروش	۳	فروشنده لوازم پلاستیکی
۱	فروشنده لوازم لوکس	۵	فروشنده چای
۱	فروشنده فیبر و آب گرم کن و لوازم آشپزخانه	۳	فروشنده زعفران
۱	چرخ خیاطی فروش	۲	شیشه و آینه
۱	حلبی سیمکوب	۱۰	قالی فروش
۲	فروشنده قماش	۲	دوچرخه و موتور
۳	برنج فروش	۱	چمدان سازی
۱	خواربار فروش	۴	پشم و نخ فروشی
۱	فروشنده قند و شکر		
۱۹	جمع	۳۹	جمع

جمع کل ۵۸ نفر

سابقه شغلی - اکثر عمده‌فروشان دارای سابقه طولانی هستند بطوریکه بعضی از آنان شغل خود را از اجداد خویش باثبات برده‌اند. مورفولوژی شغلی - هر یک از اصناف عمده‌فروشی در محل مخصوصی متمرکزند مثلاً صنایع قالی‌فروشی‌ها در بازار بزرگ (نزدیک خیابان خسروی) و صنایع خشکبار در پائین خیابان ساکن هستند.

ارزش محل کسب - ارزش محل کسب جز در مورد بازار و راسته‌های معینی که بالا و پائین آن بعلاوه این که زوار و مسافران ناچارند بهر حال از ابتدا تا انتهای آنرا طی کنند بگفته خود کسبه، فرقی نمی‌کند، به دوری یا نزدیکی به فلک حرم بستگی دارد باین معنی که هر چه مغازه به حرم نزدیک‌تر باشد دارای ارزش بیشتری است.

نوع مالکیت محل کسب - اکثر مغازه‌هایی که عمده‌فروشان در آنها بکار اشتغال دارند اجاره‌ای است. این امر بدون تردید در چگونگی واکنش آنان نسبت به تغییر محل کسب تأثیر بسزا دارد بعلاوه عمده‌فروسانی که محل کسب آنان از ارزش سرقلی بیشتری برخوردار است از بیم آنکه مبادا در محل جدید به‌چنین موفقیتی دست نیابند نسبت به تغییر محل نگرانی بیشتری نشان می‌دهند. رابطه بین نوع شغل و گرایش به تغییر جغرافیائی محل کسب بررسی شدگان را میتوان در سه دسته زیر مورد توجه قرار داد:

دسته اول - مشاغلی که بنا به اظهار شاغلان آنها کمتر به زوار متکی هستند مانند فروشندگان لوازم پلاستیک - شیشه‌فروشی - قالی‌فروشی - دوچرخه‌فروشی - پشم و نخ‌فروشی - وسایل آشپزخانه و آب‌گرم‌کن - فروشنده چرخ خیاطی - حلبی و سیمکوب - بلورفروشی - الکتریکی - پوست و زوده فروشی .

دسته دوم - مشاغلی که ارتباط غیرمستقیم دارند مانند عمده‌فروشی جای - عمده‌فروشی قماش - عمده‌فروشی قند و شکر خرازی و خشکبار.

دسته سوم - مشاغلی که ارتباط مستقیم دارد مانند عطاری - زعفران فروشی - عمده‌فروشان حبوبات - خواربار فروشی - شمع و تسبیح و جانماز فروشی ...

دسته اول بطور کلی از نظر اینکه ترافیک اطراف حرم زیاد است کم و بیش با جایگاهی مکانی موافقت دارد اما معتقدند که بایستی قبلاً مغازه‌هایی شبیه مغازه‌های فعلی ساخته شود و بعداً انتقال صورت گیرد که رکودی در کار ایجاد نشود. دسته دوم نیز کم و بیش با این جایگاهی موافق هستند اما معتقدند چنانچه قسمت به‌قسمت خراب شود و مشاغل بتدریج بقسمت‌های نو سازی که نزدیک به محل فعلی باشد منتقل گردند بهتر است.

دسته سوم - این دسته چون حرفه‌آنان مستقیماً با زوار در ارتباط است. و محل فعلی کسب و کارشان در متن تردد زوار قرار دارد از تغییر محل نگرانند مگر آنکه اطمینان یابند به موقعیتی مشابه موقعیت فعلی دست خواهند یافت.

خرده‌فروشها - در مطالعه این گروه از کسبه داخل محدوده با ۴۸ فروشنده و حتی‌الامکان توجه به فراوانی هر یک از انواع آنان مصاحبه بعمل آمده است که به ترتیب فزونی تعداد آنان در جامعه نمونه عبارتند از:

۷ خواربارفروشی - ۴ عطاری - ۴ زرگری و طلافروشی - ۳ مهر و تسبیح فروشی - ۳ گلدوزی و قلابدوزی - ۳ عکاسی - ۲ پارچه‌فروشی - ۲ کت و شلوار فروشی - ۲ تریکو فروشی لا ۲ - قصابی - ۲ نانوائی - ۲ آقنادی - و بستنی‌فروشی و سپس چلوکبابی - کله‌پزی - چمدان فروشی و خرازی -

عطر فروشی - میوه فروشی - اغذیه فروشی - مرغ فروشی - سنگ تراشی.

همانطور که قابل پیش بینی بود و مشخصات آنان و درصد پاسخهای بدست آمده کاملاً موید آنست درونق بازار این گروه عموماً ارتباط نزدیک و مستقیم با تعداد زوار و مسافران دارد و علت اصلی جمع آمدن این فروشندگان در اطراف حرم پر خورداری هر چه بیشتر از بازار تقاضای مطمئن زوار است. بعضی از مشاغل که رفته رفته دامه کسب آنها در این منطقه ضرورت گذشته خود را از دست داده بود مانند گاراژها و بدنیاال آنها اوراق چسبنا بتدریج از محدوده خارج شده جای خود را به مشاغل تازه داده اند. عده کمی از مشاغل موجود در منطقه نیز با آنکه مدتها است احساس می کنند بازار فروششان در خارج از منطقه و بخصوص در خیابانهای مثل پهلوی، ارگ - احمدآباد خسروی و دانشگاه بهتر است بعلت رکود معاملات سرقفلی و زمین چنانکه خواهیم دید حالت صبر و انتظار در پیش گرفته اند.

بهین جهت آنچه پیش از همه در جوابهای بدست آمده جلب توجه میکند همبستگی میان نوع کسب و در نتیجه نوع مشتری با نظر آنها نسبت به جایجا و نوسازی است بطوریکه نسبت معکوس کاملاً محسوس می باشد رابطه بیشتر خرده فروشی با زوار و تمایل خرده فروشی به تغییر مکان وجود دارد. از میان بیش از $\frac{1}{3}$ پاسخگویان که صریحاً مخالفت خود را با جایجائی ابراز داشته اند (۱). بیش از ۷۵ درصد (نسبت ۱۰ به ۱۳) پاسخها مربوط به کسبه ایست که اظهار داشته اند مشتریان اصلی آنها را زوار تشکیل میدهند. بطوریکه هر قدر رابطه آنها با زوار بیشتر است کمتر به جایجائی علاقه نشان داده شده است. کسبه ای که صد درصد مشتریان خود را زوار معرفی کرده اند $\frac{1}{9}$ مجموع

شامل مهر و تسبیح فروشان، عکاسان، سنگ تراشان میباشند نزدیک به نیمی از پاسخگویان اکثر مشتریان خود را زوار دانسته اند و بر رویهم $\frac{2}{3}$ پاسخگویان ۵۰ درصد مشتریان خود را زوار بشمار آورده اند. بقیه پاسخگویان مشتریان خود را در درجه اول اهالی مشهد و پس از آن روستائیان گفته اند. همبستگی دیگری نیز که بطور غیر مستقیم با دسترسی داشتن بیشتر به زوار مربوط میشود میان بعد فاصله نسبت به حرم و بی تفاوتی نسبت به

(۱) - چون قاعدتاً بیشتر پاسخهای متنوع و پاسخهای نظیر هر چه دیگران تصمیم بگیرند آنها را میپذیرند با توجه به اینکه چند روزی پیش از آن استاندار جدید رسماً اعلام داشته بود که امیدوار است اولین کلنگ خرابی را او خود بزمین بزند و در نتیجه این توهم برای آنها بوجود آمده بود که این نظر خواهی هم جنبه حکومتی داشته باشد، میبایست بحساب جوابهای منفی گذارد.

جابجائی است بطوریکه هرچه کسبه از حرم دورتر هستند بانوسازی بیشتر موافقتند. بطور کلی کسبه پائین‌خیابان (خیابان صفوی) نسبت به انتقال محل کسب تمایل بیشتری از خود نشان میدهند. با توضیحاتی که داده‌اند علت اصلی این امر آنست که تصور می‌کنند در وضع بعدی امکان به دست آوردن جای مناسبتری برای آنان بوجود می‌آید و بهر حال بالای سیاهی رنگی نیست و وضع آنان از آنچه هست بدتر نخواهد شد زیرا این قسمت از محدوده از تحرک کمتری برخوردار است و در حال حاضر مشتری زیادی ندارند.

مخالفت چند نفری هم ظاهراً یا این علت بود که مغازه به ارث به آنها رسیده بود. تنها در سه مورد پاسخ موافق بدون قید و شرط داده شده است و بقیه موافقتها که شامل نیمی از کل پاسخها میگردد همه مشروط است. موافقتهای مشروط همه با اظهار نگرانیهای از قبیل بیکار ماندن در مدت عملیات نوسازی، پایمال شدن حق آنها ضمن تعویض مکان و حفظ نشدن موقعیت فعلی مغازه آنها در وضع بعدی و غیره همراه است. بعضی پاسخهای حاکی از بیتفاوتی و بی نظری ناشی از نوعی بدبینی است که در اثر دادن پروانه‌های ساختمانی به بعضی شرکتهای و موسسات خصوصی مانند هتل سینا و یا بانک ایران و ژاپن، پیداشده زیرا قاعدتاً منطقه ممنوعه اعلام شده و پروانه ساختمان از طرف دولت صادر نمیشود.

باید دانست که ظاهراً اینگونه موسسات تعهد سپرده‌اند که بمحض شروع عملیات نوسازی ساختمانها را در اختیار دولت بگذارند.

۹- فعالیتهای اقتصادی متفرقه و خدمات عمومی

علاوه بر مراکز عمده‌فروشی که فعالیت اصلی تجاری در داخل محدوده حرم میباشد، فعالیتهای تجاری و خدمات عمومی زیر مورد مطالعه قرار گرفته است.

۱- کاروانسراها

حدود ۲۰ کاروانسرا و تیمچه در محدوده حرم وجود دارد که بیشتر به محل مشاغل عمده‌فروشی و انبار کالا اختصاص یافته. حدود ۷ کاروانسرا دارای پارکینگ هستند و در ۵ کاروانسرا در ایام سوگواری مراسم عزیزیه برگزار می‌شود.

۲- مطب‌های پزشکان، بخش تزریقات

حدود ۲۰ درمانگاه و مطب و بخش تزریقات در محدوده حرم وجود دارد. مشتریان و مراجعه‌کنندگان به این مراکز عموماً از طبقات بی بضاعت هستند. بطور کلی صاحبان این مراکز با برنامه نوسازی مخالف نیستند ولی اضافه میکنند که لازمست محلی که برای آنها در نظر گرفته میشود در نزدیکی حرم

باشد «تا بتوانند کماکان به‌زوار خدمت کنند.»
 (۱) - عمده‌فروشی دارو که اجازه نسخه‌پیچی ندارد.

۳- داروخانه‌ها و داروئی‌ها

حدود ۱۱ داروخانه و داروئی در محدوده حرم فعالیت مینمایند که اکثراً با انتقال به مناطق جدید مخالف هستند و بیشتر اشاره میکنند که چون مرکزیت دارند حاضر به انتقال نیستند. باید یادآور شد که سرقتی این نوع کسب از دیگر مغازه‌های مجاور معمولاً بیشتر است.

۴- دندانسازیها و دندانپزشک‌ها

نزدیک به ۴۰ دندانساز و دندانپزشک در محدوده کار می‌کنند که اکثر آنها اظهار داشته‌اند کارشان بازوار در ارتباط مستقیم قرار دارد و نزدیکی آنها به حرم ضروری است. با نوسازی تقریباً موافق هستند منتها با شرایطی که که لطمه بکار آنها وارد نشود.

۵- آژانس‌های مسافرتی

حدود ۲۵ دفتر شرکت‌های مسافرتی در محدوده حرم وجود دارد که تقریباً همه مسئولان آنها با نوسازی موافق هستند چون تمام این شرکت‌ها زیر نظر کاروان‌الرضا فعالیت میکنند، بنابراین رقابت شفلی در این محدوده ندارند.

۶- دفاتر ثبت اسناد و ازدواج و طلاق

در محدوده نزدیک به ۹ دفترخانه وجود دارد که اکثر با عمران و نوسازی موافق هستند ولی اظهار میدارند که با انتقال به مناطق جدید رکودی در کارها ایجاد میشود و برای جلب مجدد مشتری زمان طولانی لازم است.

۷- بورس معاملات املاک

با حدود ۶ بنگاه معاملات مصاحبه بعمل آمده و اکثر آنها با نوسازی موافق هستند بازم به این شرط که موقعیت کنونی آنها در وضع جدید حفظ شود:

۸- مساجد، تکایا و مدارس علمیه

تقریباً ۲۰ مسجد و تکیه و حسینیه شامل مقبره شیخ طوسی، مقبره پیر بالان‌دوز و باغ رضوان در حوالی حرم وجود دارد.

اداره این اماکن عموماً با اوقاف است.

۹- بانک‌ها و صراف‌خانه‌ها

در محدوده جمعاً ۱۹ بانک و ۲ صراف‌خانه وجود دارد. اکثر بانکها در

ضلع جنوب غربی و شمال غربی قرار دارند. صراف‌ها منتظرند که سرقفلی آنها خریداری شده و از محل بروند.

۱۰- خدمات بهداشتی

حدود ۱۵ حمام در محدوده وجود دارد. اکثر با نوسازی موافق هستند لیکن یادآور میشوند که در محل جدید باید موقعیت مناسبی برای آنها در نظر گرفته شود.

۱۱- متفرقه

در ردیف سایر اماکن و یا فعالیت‌ها، میتوان فعالیت يك باشگاه ورزشی بنام باشگاه طوس را که در کوچه عیدگاه واقع شده است و همچنین يك کارخانه موزائیک‌سازی بنام بهار که قدیمی‌ترین کارخانه موزائیک‌سازی مشهد است نام برد. محوطه کارخانه هم مرکز کار و هم محل ورزش است. شرکاء کارخانه در نظر دارند از یکدیگر جدا شوند و با شروع نوسازی احتمالاً این شرکت منحل خواهد شد.

علاوه بر مشاغلی که در هر تقسیم‌بندی شغلی‌ای مورد توجه قرار میگیرند و در این بررسی بصورت چهارگروه عمده شغلی:

عمده‌فروشان - خرده‌فروشان - امور عمومی و خدمات و بالاخره هتل و مسافرخانه‌داران مورد مطالعه قرار گرفته است کسبه خرده‌فای بسیار متنوعی نیز مانند دستفروشان، طوفان و پایه‌داران در داخل محدوده فعالیت میکنند که تعداد آنها در فصول زیارتی زیادتر میشود ولی عمده قابل توجهی از آنان در تمام سال و تقریباً در محل معینی به کسب مشغولند. و چون ضوابط معینی برای ارزشیابی و اندازه‌گیری حق و مرغوبیت مکان آنها وجود ندارند و ضوابط پنجگانه مورد نظر در محل که عبارتست از: موقعیت کسبی، وضع دکوراسیون سرمایه، قدمت شغل در آن محل و سرقفلی، نیز درباره آنها قابل تعمیم نیست، بطور طبیعی از برنامه نوسازی بیشتر نگرانند.

در این میان پایه‌داران آن عمده از کسبه هستند که بساطی را در کنج مغازه‌ای، در مدخل کوچه‌ای با تکیه بر پایه ساختمانی پهن کرده‌اند و شب‌هنگام اجازه دارند بساط خود را به داخل یکی از مغازه‌های مجاور منتقل کنند و بابت اینگونه پایه‌ای در کنار مغازه یا عمارتی داشتن اجازه ناچیزی در حدود روزی ۸-۱۰ تومان میپردازند و گاه به آنها «ارفاق» شده است و محض رضای خدا به آنها جای داده‌اند. این قبیل فروشندگان نمیتوانند حدس بزنند تکلیف آنان بعد از نوسازی چه خواهد شد و تنها از روی ناامیدی اظهار میدارند «دولت ما را بحال خود رها نخواهد کرد و بالاخره فکری بحال ما میکند».

صاحبان خانه‌های اجازه‌ای هم وضعی بهتر از این ندارند گرچه قاعدتاً

معادل ارزش ملک خود را دریافت دارند ولی از لحاظ درآمدی که از پذیرائی مسافران بطور نسبتاً مرتبی بدست می‌آورند و از این نظر رقیب مایوس‌کننده‌ای برای مسافرخانه‌داران بحساب می‌آیند، وضعشان چندان روشن بنظر نمی‌رسد. همچنین ظاهراً تعدادی کارگاههای قالی‌بافی نیز در قسمت‌های شمال، شمال شرقی و شرق آستان قدس دائر است که تعداد آنها در سال ۱۳۴۰ به ۱۸ کارگاه می‌رسیده است. (متأسفانه اطلاع تازه‌ای از آنها در این بررسی بدست داده نشده است.)

۱۰- نظرخواهی درباره نوسازی

آنچه از بررسی پاسخهای دارندگان مشاغل مربوط به امور عمومی و خدمات در دور حرم برمی‌آید می‌توان بطریق زیر خلاصه کرد:

۱- هرچه از مردم دورتر می‌رویم تمایل به نوسازی بیشتر است. این گرایش بر دو واقعیت زیر متکی است:

الف - فکر می‌کنند اگر دور بست نوسازی شود از نظر موقعیت مکانی چه بسا جای کسانی را که از آنها به حرم نزدیکتر هستند بگیرند و عبارت دیگر به بازار تقاضا نزدیکتر شوند.

ب - چون در حال حاضر از مراکز تجاری دور هستند تغییر محل تأییر چندانی بحال آنها نخواهد داشت.

۲- در مورد دندانسازان که تعدادشان نسبت به سایر دارندگان مشاغل خدمات درمانی در محدوده حرم زیادتر است باید گفت تمایلی به تغییرجا ندارند و اظهار می‌دارند که کارشان به مراجعین زوار بستگی دارد و در نهایت مایلند در همان حدود جابجا شوند.

۳- بعضی انواع خدمات در محدوده وجود دارد که تغییرجا در وضع آنان تأییر چندانی ندارد مانند بانکها - آژانس‌های مسافری و بعضی از ادارات و سازمانهای دولتی. اکثر آژانسهای مسافری پیشنهاد ایجاد ترمینال می‌دهند.

۴- عده زیادی که شامل اکثریت میشوند در مقابل این سؤال که «نظرتان راجع به نوسازی محدوده چیست؟» اظهار می‌دارند که «دولت هر کار بخواند می‌تواند انجام دهد و نظر ما هئیر نیست همچنانکه روزی تصمیم گرفتند کاراذهای مسافری را بخارج از شهر منتقل کنند و کردند و امروز این امر بنفع عموم است.»

۵- تقریباً کلیه پاسخ‌دهندگان به سابقه کار و شهرت مکانی خود اشاره می‌کنند و اظهار می‌دارند تنها در صورتیکه برنامه دولت بدرستی روشن شود میتوانند نظر بدهند و عقیده دارند چنانچه دولت بتواند ضابطه‌ای برای در نظر گرفتن و تأمین موقعیتی مشابه آنچه اکنون از آن برخوردارند تعیین کند

جایجائی مزبور می‌تواند مطلوب باشد.

۶- بطورکلی از ۱۱۵ نفری که با آنها مصاحبه انجام گردیده پاسخهای زیر درباره طرح نوسازی بدست آمده است.

الف - ۳ مورد اظهار گردیده که اینکار عملی نیست از چهل سال قبل این موضوع بر سر زبانها است ولی تاکنون اقدامی صورت نگرفته است.

ب - ۱۱ مورد بطورکلی مخالفت خود را بانوسازی ابراز داشته‌اند، داروئی‌ها، داروخانه‌ها و دندانسازی‌ها بیشتر این افراد را شامل میشوند.

ج - در ۲۲ موردی که موافقت خود را با این برنامه اعلام داشته‌اند بیشتر مشاغلی از قبیل سرپرستی دفاتر ثبت اسناد و صاحبان بورس معاملات و اداره شرکتهای مسافری و بانکها داشته‌اند.

د - ۱۸ مورد جوابهای مشروط داده‌اند بدین معنا که اگر دولت چنین و چنان بکند ما موافقیم و باید تمام جوانب امر را اعم از سرفلی و شهرت و غیره در نظر بگیرند.

ه - ۶۱ مورد بقیه بعلمت و وابستگی به شهرداری - اوقاف - آستانه - بانکها شرکتهای مسافری پاسخ به استیالات را در صلاحیت خود تشخیص نداده‌اند و یا خود شخصاً قادر به پاسخ نبوده و اظهار نظر در این مورد را در مسئولیت سازمانهای متبوع دانسته‌اند.

مقایسه ارتباط نوع مالکیت محل کسب و نظر کسبه نسبت به نوسازی نشان میدهد که نسبت مخالفین با نوسازی در بین کسبه‌ای که مالک مغازه‌های خود هستند زیادتر از بقیه میباشد ۳۵٪ در مقابل ۲۳٪ محل کسب متعلق به آستانه و ۱۷٪ محل کسب متعلق به اوقاف. نسبت املاک شخصی به املاک متعلق به اوقاف و آستانه به طور کلی نشان میدهد که گرچه مالکان خصوصی از دو دسته دیگر بیشترند ولی برویهم کسانی که به اوقاف و آستانه اجاره می‌پردازند و ملک متعلق به خود آنها نیست زیادند بطوریکه در محدوده اهمیت سرفلی بیشتر از قیمت ملک است. با اینحال طبیعی است که مغازه‌داران اجاره نشین اوقاف یا آستانه از لحاظ محل کسب خود را غیر مستقیم وابسته به دولت احساس کنند و از تصمیمی که قرار باشد دولت بگیرد کمتر واهمه‌ای داشته باشد. افزونی پاسخهای بی تفاوت در گروه مستأجران اوقاف نیز بهمین جهت است حال آنکه از این نظر کسبه مالک نگرانی بیشتری ابراز میدارند و با تغییر وضع مخالفت بیشتری از خود نشان میدهند.

مقایسه تعداد نظرات موافق و مخالف درباره اجرای برنامه نوسازی نشان میدهد که در بین کسبه‌ای که میزان سرفلی آنها کمتر از یکصد هزار تومان است تعداد مخالفین به مراتب بیشتر از گروههایی است که سرفلی آنها ارزش بیشتری دارد و بهمین نسبت هر قدر میزان سرفلی بالا میرود میزان مخالفین بطور نسبی کم میشود. درصد مخالفین در گروههای مختلف بشرح زیر است:

میزان سرقتی	۵۰۰-۱۰۰۰	۱۰۰۰-۲۰۰۰	۲۰۰۰-۳۰۰۰	بی‌الا-۳۰۰۰
به هزار ریال				
درصد مخالفین	٪۷۷	٪۱۹	٪۲۵	٪۱۰

علت ناخشنودی بیشتر کسبه‌ای که سرقتی محل کسب آنها نسبت به بقیه کمتر است قابل توضیح بنظر می‌رسد این‌عده عموماً یا نوپا هستند و هنوز کار آنها رونقی نگرفته است یا محل کسب آنها ده‌های کوچک زیرزمینی زیر پله‌ای، کنار راهروئی و در واقع بصورتی است که نگرانند چنانچه وضع موجود بهم بخورد آنها آنطور که باید بحساب نیایند و ضابطه مورد نظر برای پرداخت خسارت در صورت نوسازی: موقعیت محل کسب، وضع دکوراسیون، سرمایه قدمت شغل در آن محل و سرقتی، هیچیک برای آنها نویدبخش نیست. و همانطور که به‌طور کلی دیده میشود مسئله برای آنها حیاتی است و بی‌تفاوت نسبت به این امر در میان آنها وجود ندارد.

اطلاعات مربوط به «ارتباط قدمت کسب و نظر عمده‌فروشان و خرده‌فروشان نسبت به نوسازی» نشان می‌دهد که در بین کسبه‌ای که بین ۱۰ تا ۳۰ سال سابقه شغلی دارند تعداد موافقین نسبت به اجرای طرح نوسازی نسبتاً زیاد است. در بین کسبه‌ای که سابقه خدمت آنها کمتر از ۱۰ سال و یا بیشتر از ۳۰ سال میباشد نسبت مخالفین با اجرای طرح نوسازی نسبتاً زیادتر است. ذیلاً نسبت نظرات موافق و مخالف در این دو گروه در جدول زیر مقایسه میشود:

سابقه شغل	موافق	مخالف	بی تفاوت
بین ۱۰ تا ۳۰ سال	٪۶۳	٪۲۲	٪۱۵
کمتر از ۱۰ سال	٪۵۰	٪۳۲	٪۱۸
بیشتر از ۳۰ سال	٪۴۴	٪۴۴	٪۱۲

در توضیح نمودار مربوط به «ارتباط قدمت کسب و نظر کاسبان نسبت به نوسازی» طبیعی بنظر می‌رسد کسانی که عمری را در یک محل به کسب معینی مشغول بوده‌اند دگرگونی وضع درآینده را هر قدر برای چند سال بعد از آن نویدبخش باشد مناسب حال خویش ندانند چه شهرت و اعتباری را که طی سالیان دراز بدست آورده‌اند مسلماً خیلی زود باز نخواهند یافت و بهمین جهت عده بیشتری از آنها نسبت به بقیه گروهها مخالف تغییر وضع هستند و چون این امر برای آنها جنبه حیاتی بیشتری دارد. بی‌تفاوتی کمتری نیز نسبت به آن نشان داده‌اند. در گروه کمتر از ۱۰ سال سابقه شغلی نیز هم تعداد مخالفین زیاد است و هم تعداد بی‌تفاوت‌ها زیرا عده‌ای بعلمت آنکه تازه جای یابی محکم کرده‌اند و کسبشان رونقی یافته و در ضمن هنوز آن اعتماد بنفس مربوط به گروههای ۱۰ تا ۳۰ ساله را هم پیدا نکرده‌اند یا تغییر وضع مخالفند و یا الاقل نسبت به این امر مردد میباشند و

اشتیاق زیادی هم به ازنو شروع کردن ندارند و بی تفاوت رأی داده اند (۱).

۱۱- ارزشها، روابط گروهی و گرایشها

ارزشهای معنوی - دیگر از نکاتی که تأکید روی آن ضروری بنظر میرسد توجه به اهمیت نقش عامل ایمان و عقاید مذهبی در قالب ریزی رفتار و منش و گرایشها و واکنشهای زائران است. میدانیم که در مطالعه تغییرات اجتماعی نمیتوانیم پدیدار معنوی را برای مدتی دراز بصورت عامل نخستین یا مهمترین عامل بحساب آوریم. بلکه عوامل گوناگون پررویم در عین حال کم و بیش اثر میگذارند و تنها از لحاظ متدولوژی و روش بررسی گاه بعضی را متغیر فرض میکنیم و بعضی دیگر را تابع. ولی در مورد زائران با نوعی ایمان مذهبی سروکار داریم که شرائط پیدایش و نفوذ آن هر چه و از هر کجا بوده است در مرحله معینی بجائی رسیده است که تا مدتی زمینههای مسادی و جاذبههای اقتصادی و امکانات و وسائل و تجهیزات، بصورت برانگیخته شود افرادی مومن و متعصب نارسائیها و مخابراتی را تا حد غیر قابل تصویری بجان میخرند و تحمل می کنند و برای وصول به آمال معنوی خود هر ناکامی یا درماندگی را بحساب ریاضتی تازه میگذارند که باعث میشود بیشتر «استخوان سبک کنند» و بی جانی و محدودیتها بسادگی آنها را از رهسپار شدن بسوی خانه مقصود باز نخواهد داشت و هر چه مشکلات و هزارتیهائی که در این راه تحمل می کنند بیشتر باشد احساس تقرب به آستان حضرت و سبکی (بارگناه) بیشتر می کنند، چندانکه گاه آخرین امکانات قابل تبدیل به هدایائی را وسیله این قرب بیشتر قرار میدهند و با شکم خالی و بی برهنه شاخ گوسفندی را گرفته گشایان از راههای دور به میهمانسرای حضرت می آورند و در مقابل رسیدی تحویل میدهند و آنگاه آسوده خاطر، خوشنود و امیدوار، براه خود میروند.

روابط و رفتار گروهها، باتمام شلوغی و بخصوص ترافیک و تردد فشردهای که در خیابانهای اطراف حرم وجود دارد شهر در این شعاع نسبتاً ساکت و آرام است و مردم و فروشندگان عموماً خون سردتر، مهربانتر، آرامتر، خوش صحبت و خوش برخوردتر، بنظر میرسند.

(۱) - تردید نیست که همانطور که در قسمت روش توضیح داده شد چون نمونه گیری سیستماتیک بعمل نیامده است نمیتوان در داخل جامعه نمونه مشخصاتی را ثابت فرض نمود و اثر متغیرهای معینی را مورد مطالعه قرار داد. مثلاً در توضیحات بالا بدیهی است که نوع کسب و نزدیکی و دوری محل کسب نسبت به دور حرم و دیگر خصوصیات نیز از عوامل تنوع پاسخها بوده اند علاوه بر این تعداد پاسخها کافی برای روشن کردن دقیق گرایشها نیست. با اینحال نحوه توزیع فراوانی پاسخها در ارتباط با یکی دو متغیر معین در همین تعداد محدود میتواند راهنمایی باشد برای یک بررسی آماری دقیقتر.

کسبه رعایت حال یکدیگر را در حد یکنوع هم‌پیمانی می‌کنند و از رقابت آشکار باهم می‌پرهیزند (۱) عموماً جمع‌شدن در یک نقطه را از لحاظ محل کسب مفیدتر می‌شمارند و در برابر مشتریان مردد کمتر بی‌حوصلگی نشان می‌دهند گویی تن به رضادادن و سنگینی بار ایمان خود یا مردمی که با آنها سروکار دارند (برخلاف بعضی اماکن زیارتی دیگر که سوداگران آنها بطور فعلی و برای همان ایام زیارتی از نقاط دیگر به آنجا می‌روند مانند امامزاده داوود) بر رفتار آنان اثرگذارده و یا تنوع مشتریانی که بطور منظم همه ساله بسراغ آنها می‌روند و بویژه مردم فقیر سایر نقاط خراسان، بردباری خاص در آنها بوجود آورده چنانکه بخصوص با مقایسه با نقاطی که توریست خارجی در آنها نفوذ فراوان یافته، مانند کسبه اصفهان و خیابان فردوسی تهران) تفاوت محسوسی دیده می‌شود (۲).

گرایشها - همانطور که در مقدمه اشاره شد با توجه به اینکه به‌صورت بر اثر جابجائی، زندگانی محدود و حتی نقاطی دورتر از آن بصورت سابق ادامه نخواهد یافت و پیدایش تغییراتی در نوع و نحوه فعالیتها اجتناب‌ناپذیر خواهد بود هدف و سیاست اجتماعی اقتصادی باید پیش از ریختن هر طرح یا برنامه ساختمانی یا شهرسازی تا حد زیادی روشن گردد تا عوامل تهدید یا تشویق کننده‌ای بی‌رویه دخالت نکنند. از جمله چنانچه در کمربند پیرامونی و خارج از آن تنها اکتفا به ساختن تأسیسات جهانگردی مانند مسافرخانه‌ها و هتل‌ها و .. و آژانسها و خدمات مربوط به آنها گردد تردیدی نیست که تعداد کثیری از زوار بسیار کم درآمد ولی مومن و متعصب سرگردان و بی‌پناه خواهند ماند عده زیادی از آنها که از ترافیک وحشت دارند و از اطراف حرم دورتر می‌روند و در حاشیه بستنها و کنار غرفه‌ها و داخل مساجد و تکایا بیتوته می‌کنند بعد از یکی دو بار سرگردانی تاوقتی به‌وضع تازه عادت کنند از تعداد دفعات زیارتشان چه در طول عمر و چه در روزهای مدت اقامتشان کاسته خواهد شد. عده‌ای از آنها در قسمتهای دیگر شهر و بخصوص حدود «بائین خیابان» پراکنده خواهند شد و شلوغی و آلودگیهای را که هم‌اکنون تا حد زیادی در داخل محدوده متمرکز است به قسمتهای دیگر خواهند کشانید و در خارج محدوده

(۱) - یکی از همکاران در تمام مدت سیر در بازارها، پس از مراجعه به بیش از نصف فروشندگان عقیق و سا بکسار بردن همه تداپسری که بنظر یک استاد دانشگاه ممکن است برسد، موفق نشد عقیقی را که در آغاز ورود خریداری کرده بود مجدداً ارزشیابی کند. همه آنها بارندی و زیرکی خاص تقریباً باسرخ می‌گفتند: «هر قدر خریده‌ای همانقدر می‌ارزد!..»

(۲) - باید توجه داشت که مراجعه ما در اردیبهشت‌ماه که از لحاظ زوار و فعالیت‌های بازار فصل نسبتاً آرامی بشمار می‌رود باعث می‌شود که برداشت، در این زمینه چندان قابل تعمیم برای سایر فصول سال نباشد.

بخش خواهند کرد.
 با کاهش یافتن تعداد ایندسته از زوار حجم نذورات جنسی و نقدی نیز نقصان خواهد یافت ولی هدایای گران قیمتی که بر اثر افزایش زوار با درآمد بیشتر متوجه آستانه خواهد شد جبران آنرا خواهد کرد و شاید از این لحاظ ضروری متوجه آستان قدس نشود ولی چون املاک تا پشت شعاع ۵۰۰ متر بیشتر در مالکیت آستانه است بر اثر مرغوبیتی که پیدا خواهند کرد و سرمایه گذاریهای تازه ای که در داخل و خارج کمر بند از طرف آستان قدس بعمل خواهد آمد و سیل جهانگردانی که نه تنها از طبقات با درآمدهای پیشتر صفحات مختلف کشور سرازیر خواهد شد بلکه باز مینه ای که برای جلب توریستها و زائران کشورهای همسایه و بویژه شیخ نشینها فراهم خواهند آورد رونق قابل توجه تازه ای پیدا خواهد شد.

در این میان ثمرات معنوی و ضوابط مربوط به پایگاه اجتماعی در ولایات و بخصوص در میان روستائیان نباید از نظر دور بماند. تقی که به آستان قدس مشرف شده است وقتی به ولایت باز میگردد دیگر همان تقی سابق نیست، او مشهدی تقی است با تمام آبرو و اعتباری که این «مشهدی گری» به همراه دارد و بر شخصیت او و اعمال او و روابط او با همولایتیها و بر کسب و کار او، اثر میگذارد و هیچ دوره و دیلمی نمیتواند چنین کیفیتی را برای او و رابطه او با دیگران، بوجود آورد.

۱۲- نکاتی درباره برنامه ریزی

بطور کلی چند نکته را در زمینه طرحهای نوسازی و برنامه های مربوط به انتقال سکنه و کسبه منطقه نباید از نظر دور داشت که بشروح زیر خلاصه میشود:
 در پاسخهایی که جمع آوری شده است اثری از توجه آنها بدین امر دیده نمیشود صاحبان اماکن و مغازههایی هستند که در انتهای شعاع ۵۰۰ متری و روی عرض کمر بندی که احیاناً خرابی از آنجا آغاز خواهد شد تا ساختمانها از همانجا شروع شود، قرار دارند علت اصلی آنست که انتهای شعاع در نقاط مختلف شهر و منطقه شامل کمر بند بدرستی مشخص نیست و در آن حدود همه این امید را دارند که اتفاقاً در جبهه اول تأسیسات جدید قرار گیرند. از طرف دیگر وقتی غالباً اظهار میدارند اول باید بسازند و بعد خراب کنند و آنگاه اضافه می کنند بشرط آنکه همرا یکباره انتقال دهند نگرانی آنها را از اینکه عده ای زودتر به نقاط مرغوبتر دست یابند میرساند ولی آنها که در همان حدود کمر بند قرار دارند گرچه خرابی از آنجا آغاز خواهد شد ولی این امیدواری نیز برای آنهاست که قبل از بقیه مستقر شوند.

در اطاق اصناف این سوال مطرح بود که مسئله طبقه هم کف در ساختمانهای جدید چگونه حل خواهد شد چون همه آنها را که در طبقات بالای ساختمانها یا ردیفهای دوم و سوم هم اکنون سکونت دارند یا کسب می کنند میتوان

بسهولت در طبقات بالای ساختمانهای جدید جای داد ولی بعلت وجود بازارهای سرپوشیده و راسته‌ها و غیره و تعداد کسبه‌ای که درجبهه اول قرار دارند بسیار زیاد است و در ردیف اول و طبقه اول قرار گرفتن برای آنها اهمیت اساسی دارد و معلوم نیست چگونه بتعداد آنها در طبقات هم کف ساختمانهای جدید جا پیدا خواهد شد.

— عده‌ای از کسبه اظهار عقیده کرده‌اند که باید بتدریج که ساختمانهای جدید آماده میشود کسبه دور حرم را نیز کوچ دهند نه یکباره. در حالیکه چنین اقدامی باعث خواهد شد که کسبه باقیمانده در محل قدیمی بقول رئیس اطاق اصناف «همه دخل را ببرند». شاید در صورت اقدام به تخلیه تدریجی جا داشته باشد همه افراد يك شغل یا صنف معینی را یکباره کوچ دهند تا در نتیجه از پراکنده شدن مشتریان آنها جلوگیری بعمل آید.

— یکی در مورد اظهار داشته‌اند اینکار عملی نخواهد بود چه در آنصورت باید تمام شهر مشهد باندازه ۵۰۰ متر از همه طرف جایجا شود و نسبت به حرم عقب‌تر برود. گرچه این تصور در نظر اول طنزآمیز یا ابلهانه مینماید ولی در واقع توجه آنها را بعدالت حقیقی از دیدگاه خودشان میرساند و توقعی را که از دولت در برنامه‌هایی که بموقع اجراء میگذازد دارند. برای آنها غیرقابل تصور است که در وضع جدید همه موقعیتهای مکانی که در طول سالها و نسلها بدست آمده است یکباره بهم بریزد و واقع‌بین‌تر از آنچه که باور کنند با ضوابط معینی بتوان تمام زیر و بم امتیازات وضع بعضی را نسبت به دیگران برآورد کرد.

— انتقاد اساسی که بر نظر طرفداران جای دادن تمام تاسیسات روی محدوده در داخل و اطراف راهروهای وسیع و طبقات زیرزمینی وارد آورده‌اند محروم ماندن کسبه از نور و هواست که باید گفت از این نظر اوضاع کنونی کسبه چندان بهتر نیست و بهر حال با امکانات مدرن معماری تأمین نور و هوا غیر ممکن نیست. مشکل اساسی شاید وفور چاهها و مناسب نبودن زمین منطقه و بصرفه نبودن ساختمانهای زیرزمینی باشد.

۱۳- پیشنهادات

مسئلاً چنانچه بخواهند از تقلیل یا پراکندگی زوار کم درآمد جلوگیری به عمل آورند با احداث اماکن مسکونی تا حدی عمومی مانند کاروانسراها در منطقه‌ای از اطراف محدوده مثلا در ادامه پائین خیابان و ایجاد راه ارتباطی با حرم بطوریکه از اتومبیل و ترافیک در آن خبری نباشد، تا حدی به نتیجه

نزدیک خواهند شد. (۱)

همچنین از میان رفتن بعضی امکانات سنتی زیارتی و تجدید تسهیلات مربوط به آن اثراتی نیز در روستاها و دیگر شهرهای استان خراسان باقی خواهد گذارد. از طرفی روستائینی که از کنار شهرهای نزدیکتر به آبادی خود میگذرند ولی چون به قصد زیارت بهر صورت تا مشهد میروند خرید خود را نیز در همین شهر می کنند (مثلا با آنکه در شهر مجاور دندانسازی وجود دارد چون در مشهد چند روزی توقف خواهند داشت ترجیح میدهند همانجا به دندانهای خود سروصورتی بدهند) (۲) بر اثر تقلیل دفعاتی که به مشهد می آیند به شهرهای مجاور بیشتر عنایت خواهند داشت و اقتصاد این شهرها شاید تا اندازه ای از رکود فعلی خارج شود. از طرف دیگر حاصل زحمات یکساله ای که مرتباً از روستاها خارج شده صرف تأمین آخرت و عالم باقی

(۱): گرچه هرگز نخواهند توانست آن روحانیتی را که با نظاره گلدسته ها از داخل اطاق های دخمه مانند به دل های پرامید دست میدهد، احیاء کنند. مسافرخانه هایی که بام بازار را بصورت تراس و حیاط چند ردیف اطاق در آورده اند و زوار ساعتها از شیشه های تعبیه شده در زیر پای خود به تماشای زندگی پر جنب و جوشی که آن پائین جریان دارد مشغول میشوند و یا از پنجره های که بر راس آنها و بر کوی و برزن باز میشود به آنچه در دل پرغوای شهری که با آنهمه آرزو بدان روی آورده اند، میگردند، خیره میشوند... این غوغا و این ازدحام و این جنب و جوش با همان نازیبا ئیها و بیج و خمها و هوای آلوده و فضای محروم از نور و آفتاب با تسبیح های در هر کنار آویخته و ناشکیبائیهای آنان که گناه را با تنهای به این و تماسی با آن پوشیده موی و گرفته روی، به جان میخرند، با سنگهای سیاهی که قلم سنگتراشان بسهولت گل و پوته و شمایل بر آنها نقش می کنند و نرمی آنها را از معجزات حضرت میدانند و چربی آنها را حافظ دستپاشان که زیر نمیشود و ترك برنمیدارد... (بقول خود آنان که با غرور و فضل فروشی کاسبانه ای با تعجب سؤال میکنند: مگر در مفاتیح الجنان صفحه ۵۰۹ نخوانده اید چگونه وقتی حضرت خسته به کوه تکیه میکند سنگ بخاطر استراحت او نرم میشود؟)

همه اینها شوق انگیز است و خیال پرور و هم آهنگ با تمناها و دورنماهای آنسوی مرزهای زندگی آنها.

این وضع و کیفیت و حال را که معمار قرنهای پدیده آورده تا زمانی که زندگانی آنها در ولایاتشان آنچنانست که هست هیچ طراحی و برنامه ریزی نمی تواند خلق کند. ولی همیشه می توان فضاهای تازه ای و آب و هوایی درخور انتظارات و توقعات دیگر گونه ای بوجود آورد.

(۲) - و بر اثر آن بیش از هر چیز در اطراف بسمت تابلوهای دندانسازی و ویتترین های پراز فك و دهان و دندان جلب توجه میکند.

میگردد (اگر راه تازه‌ای برای نیل باین مقصود پیدا نکنند) شاید اندکی بیشتر در خود روستا و برای روستائیان و زن و فرزندانشان بمصرف برسد و خواه ناخواه عالم فانی هم اسر و صورتی بخود بگیرد.

گرچه عده‌ای از زوار دسته سوم و چهارم نه تنها هزینه رفت و آمد خود را با کار در مشهد یا با فروش مصنوعات یا محصولاتی که با خود آورده‌اند، تأمین میکنند چنانکه بهنگام بازگشت پس‌اندازی یا خریدی هم کرده‌اند ولی عده این دسته کمتر است و گاه آنچه به بازار عرضه می‌کنند چندان بی‌مشتري است که مثلاً ۶ عدد سیخ آهنی به بهای ۸ ریال و اگر مشتري نایاب چانه زد ۵ ریال و خاک‌انداز بزرگ و کفگیر آهنی و نظائر آن نیز فقط به قیمت ۱۰ ریال عرضه میشود...

ولی آنچه اهمیت دارد آن چیزی نیست که با خود می‌آورند یا آن چیزی که با خود می‌برند و یابینکه تا چه اندازه در اقتصاد منطقه موثر واقع میشوند یا نفع مادی از آن می‌برند. بلکه در خود این مبادله فضاها و عوالم و روابطی و پیوندها و تأثیرات متقابلی وصف ناشدنی نهفته است و بقول لوی اشتروس دو یا چند قوم یا قبیله وقتی در جایی جمع میشوند و فرآورده‌هایی را بیدیکر هدیه می‌کنند حتی وقتی در مقابل خوکی که داده میشود خوکی بهمان اندازه گرفته میشود آنچنانکه ظاهراً از نظر اقتصادی هیچیک سودی نبرده است، از خود این گردهمایی و اجرای این مراسم همه جنبه‌های روابط انسانی و ویژگیهای زندگانی اجتماعی می‌جوشد.

دولت در برنامه‌های بهداشتی و درمانی خود باید باین نقطه و اماکن زیارتی از این قبیل توجه خاص مبذول دارد زیرا نه تنها مردگان و اجساد که برای کفن و دفن می‌آورند از واردات خاص این اماکن محسوب میشود و گورستان‌های آنها به نسبت خیلی زودتر از نقاط دیگر توسعه می‌یابد (چنانکه مقابر باغ رضوان نزدیک حرم برای چندمین بار بصورت سه و چهار طبقه در اعماق زمین احداث گردیده است)، بلکه حاجتمندان و درماندگان و بیماران و سالخورده‌گان که از مشتریان دائمی معجزات و کرامات حضرتند چون غالباً از راهبهای دور با تحمل مشقات برای شفا یافتن و یا برآورده شدن نیازهاشان، می‌رسند و غالباً در ایندیار غریبند، بیماریشان شدت پیدا کرده احتیاجشان به دوا و درمان یا تیمار و پرستاری افزایش یافته است، امکان از پا در آمدنشان بیشتر میشود.

از جمله اقدامات سنجیده‌ای که باید از آن پرهیز داشت پرداخت غرامت و تبدیل به پول کردن سرمایه کسبه خرده‌پا و ساده‌ای مانند پایه دارها است زیرا همانطور که در مورد روستائیان پیش از شروع فعالیت جدی تعاونیها دیده شده، این پول بهر صورت نقد یا اقساط اگر در اختیار آنها قرار داده شود خیلی زود در جهاتی خرج خواهد شد که کمتر جنبه سرمایه‌گذاری مجدد

یا احیای کسب قدیم را داشته در مدت کوتاهی این افراد و خانواده‌شان به خیل‌گدایان اطراف حرم خواهند پیوست.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی